

Tomasz Kawski

ŻYDOWSKA SPOŁECZNOŚĆ BYDGOSZCZY. BYLI TACY SĄSIEDZI

Po bydgoskich Żydach pozostało niewiele śladów kultury materialnej. Najbardziej okazałym obiektem jest, po włączeniu Fordonu w granice administracyjne Bydgoszczy, tamtejsza synagoga. Wzniesiono ją w latach 1827/1828 i przetrwała jako jeden z niewielu obiektów synagogałnych na Kujawach i Pomorzu. Także jeden z symboli miasta – pomnik bydgoskiej Łuczniczki jest nierozzerwalnie związany z osobą jej fundatora Lewina Louisa Aronsohna (1850-1928) – bydgoskiego bankiera, wieloletniego członka Rady Miejskiej (1878-1890), magistratu (1890-1918), posła do sejmu pruskiego (1903-1918). Był Honorowym Obywatelom Bydgoszczy (1918). Po odzyskaniu niepodległości opuścił Polskę. Pozostała po nim willa przy ul. J. J. Śniadeckich 1.

Pierwsze informacje o zorganizowanym osadnictwie żydowskim w Bydgoszczy pochodzą z 1507 r. Nie wiemy, czy istniała w tym okresie odrębna gmina żydowska (kahał), czy też miejscowi Żydzi należeli do przykahała, pozostając częścią jednej z ościennych gmin, np. w Gnieźnie czy Inowrocławiu. Rozwój skupiska uniemożliwił przywilej królewski z 1555 r., zakazujący Żydom zamieszkiwania w mieście i na przedmieściach. Bydgoscy Żydzi w większości przenieśli się do ościennego Fordonu.

Kolejny etap w historii żydowskiej diaspory wiąże się z zaborami. W 1772 roku Prusacy zezwolili na zamieszkiwanie w mieście 4 żydowskim rodzinom (liczyły łącznie 11 osób). W kolejnych dziesięcioleciach, aż do lat 70. XIX wieku, Żydów przybywało. W 1788 r. było ich 41 (stanowili 2 proc. ogółu ludności), w 1816 r. – 233 (3,8 proc.), w 1837 r. – 420 (5,6 proc.), w 1861 r. – 1372 (6,6 proc.), w 1871 r. – 1963 (7,8 proc.). Później ich udział procentowy i liczebny w stosunku do ogółu ludności malał. W 1885 r. mieszkało w mieście 1488 Żydów (3,2 proc.), w 1900 r. – 1519 (2,9 proc.), w 1910 – 1345 (2,3 proc.).

Początkowo organizacyjnie podlegali gminie żydowskiej w Fordonie. Jednak już od pierwszych lat XIX wieku podjęli starania o stworzenie własnej gminy. Powoli zaczęli tworzyć elementy infrastruktury niezbędne do jej istnienia. W 1816 roku, na Wzgórzu Wissmanna (obecnie Wzgórze Dąbrowskiego, ul. Filarecka), założono pierwszy żydowski cmentarz. Przeszał pełnić funkcje grzebalne w 1874 roku wraz z otwarciem nowej nekropolii w Górzyszkowie (obecna ul. Szubińska 103 i Ikara). W 1820 roku wydzierżawiono łaźnię rytualną i otwarto dom modlitw przy ul. Pod Blankami. W 1834 roku uruchomiono synagogę. Czasowo zatrudniano rabinów z ościennych miejscowości, którzy zapewniali posługę religijną. Ostatecznie 29 czerwca 1834 roku społeczność żydowska w Bydgoszczy uniezależniła

się organizacyjnie od gminy żydowskiej w Fordonie. W jej granicach, poza miastem, znalazły się także okoliczne miejscowości: Białe Błota, Bocianowo, Górzyszkowo, Grodztwo, Okole, Szwederowo, Rupienica, Wierzchucin Szlachecki. Od 1835 także Łabiszyn.

W 1852 roku zaangażowano pierwszego stałego rabina dr. Juliusza Gebhardta (do 1885 r.). Jego następcami byli: dr Wilhelm Klemperer (1885-1892), dr Gotchild Walter (1892-1919), Josef Glück (1920-1921), dr Efraim Sonnenschein (1921-1939). Gmina 31 maja 1867 roku otrzymała statut, dostosowany do przepisów z 1847 roku, określający szczegółowe zasady jej funkcjonowania. W 1884 roku wybudowano nową synagogę. W jej sąsiedztwie w 1898 roku wzniesiono budynek żydowskiej szkoły. Znaczenie bydgoskiej gminy w prowincji poznańskiej systematycznie rosło. W 1892 roku w Bydgoszczy ulokowano siedzibę Związku Gmin Żydowskich Obwodu Nadnoteckiego.

W XIX wieku zaczęły powstawać w środowisku żydowskim różnorodne organizacje. W początkach XX wieku było ich 11, w tym: Bractwo Pogrzebowe (1850), Żydowski Związek Kobiet i Panien (1854), Związek Braci (1869), Żydowski Związek Wspierania Chorych i Pogrzebów (1850), Towarzystwo Wspierania Biednych, Stowarzyszenie dla Popierania Żydowskiej Historii i Literatury, Żydowskie Towarzystwo Pomocy Więźniom (1892), Towarzystwo Pomocy Niemieckim Żydom w Berlinie, Towarzystwo Młodzieży Żydowskiej. Masoni grupowali się m.in. w „Eduard Lasker-Loge” (1904). Od 1879 r. do co najmniej 1893 roku w Bydgoszczy miejscowy kantor redagował i wydawał ogólnoniemiecki periodyk „Der Jüdische Kantor. Kulturbeamten Zeitung. Wochenblatt für die Gesamtinteressen aller Kantoren, Lehren etc. sowie für das allgemeine Interesse des Judenthums”.

Po I wojnie światowej wielu Żydów, poczuwających się do związków z niemiecką kulturą i państwowością, opuściło Bydgoszcz. W większości, uważając się za Niemców wyznania mojżeszowego, nie widzieli możliwości dalszego funkcjonowania w szybko repolonizującym się mieście. Do pozostania nie zachęcał napływ do Bydgoszczy Żydów z głębi ziem polskich. Dawały o sobie znać różnice kulturowe i religijne. Językiem komunikacji dla autochtonicznych Żydów pozostawał niemiecki. Znajomość jidysz w XIX wieku zanikała. Używali go przedstawiciele starszego, rzadziej średniego pokolenia z uboższych warstw społeczeństwa i to tylko w warunkach domowych. Żydowscy przybysze porozumiewali się w jidysz i po polsku. Zajmowali propolskie postawy, dystansując się od popierania „niemczyzny”. Co więcej, różnił ich także ryt judaizmu. Żydzi niemieccy prezentowali nurt reformowany, a napływowi w większości byli bliżsi judaizmowi ortodoksyjnemu (talmuicznemu), choć w postaci daleko mniej rygorystycznej niż np. w centralnej Polsce.

Miejsce migrujących Żydów stopniowo zaczęli zajmować przybysze głównie z byłej Kongresówki i Galicji. W 1921 roku społeczność żydowska w Bydgoszczy liczyła 646 osób (0,7 proc.), w 1925 r. – 918 (0,9 proc.), 1929 r. – 1579 (1,3 proc.), w 1932 r. – 1907 (1,6 proc.), w 1935 r. – 2076 (1,6 proc.), w sierpniu 1939 r. – 2057 (1,4 proc.). Istniejące do 1920 roku żydowskie organizacje zaprzestały lub ograniczyły działalność. Powołano wiele nowych. Wśród zawodowych możemy wymienić: Towarzystwo Kupców Żydowskich (1923), Kasę Wzajemnej Pomocy przy Towarzystwie Kupców Żydowskich, Centralny Związek Rzemieślników Żydów w Polsce (1925-1938), Stowarzyszenie Żydowskich Handlarzy i Drobnych Kupców

(1934). Promowaniem działalności kulturalno-oświatowej zajmowały się m.in.: Żydowskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe, Związek Młodzieży Żydowskiej początkowo jako Towarzystwo Młodzieży, Międzynarodowe Zrzeszenie Kobiet Żydowskich „WIZO”, Koło Żydowskie Stowarzyszenia Młodzieży przy Prywatnych Kursach Religii Mojżeszowej w Bydgoszczy.

Działali żydowscy skauci, zrzeszeni w organizacjach: „Akiba”, „Haszomer Hacair” (1929), Stowarzyszeniu Młodzieży im. Józefa Trumpeldora – „Bejar”, „Hechaluc” (1929), „Hanoar Haiwri Akiba”. Młodzież syjonistyczna, chcąc emigrować do Palestyny, grupowała się w kibucu przy ul. Cichej 12. Działał także Żydowski Klub Sportowy (1926). Masoni utworzyli Związek Żydowski „Bene Berith” oraz organizację „Humanitas”, będącą agendą „B’nei B’rith”. Organizacje dobroczynne reprezentowały: Stowarzyszenie Dobroczynne, Stowarzyszenie Popierania Biednych Żydów, Komitet Niesienia Pomocy Uchodźcom z Niemiec. Istniał dom starców. Działał także Związek Żydów Uczestników Walk o Niepodległość Polski.

Zwolennicy ortodoksyjnego judaizmu grupowali się w Klubie Hebrajskim działającym przy gminie żydowskiej. Dominującymi wpływami cieszyły się ugrupowania syjonistyczne: Organizacja Syjonistyczna w Polsce, Organizacja Ogólnych Syjonistów, Organizacja Syjonistów Rewizjonistów. Niewielkimi wpływami cieszyły się ugrupowania religijne „Aguda Isroel” i Związek Syjonistów Ortodoksów „Mizrachi”, socjalistyczny Ogólno-Żydowski Związek Robotniczy „Bund” oraz Zjednoczona Żydowska Socjalistyczna Partia Robotnicza „Poalej Syjon”.

Nadal funkcjonowała finansowana przez gminę żydowską szkoła elementarna. Z czasem uruchomiono także żydowskie przedszkole. W końcu lat 20. XX w. zmieniły się podstawy prawne określające funkcjonowanie gminy. W 1932 roku poszerzeniu uległy jej granice. W skład gminy żydowskiej w Bydgoszczy włączono społeczność żydowskie z Fordonu, Solca Kujawskiego i Koronowa. W 1938 roku wartość majątku nieruchomego gminy bydgoskiej wyceniono na 308 000 zł, ruchomego na 34 800 zł. Gmina była zadłużona na 9 858 zł. W latach 30. XX w. wybory do zarządu gminy, według nowych przepisów przeprowadzono 14 maja 1933 i 13 czerwca 1937. Zarządem gminy żydowskiej w okresie międzywojennym przez wiele lat kierował Zygmunt Klotz.

Kres istnienia bydgoskiej gminy przyniosła II wojna światowa. Przed wybuchem

*Ulica Gdańska. Żydzi Heimanowie, 1939 r.
Fot. Włodzimierz Kaldowski*

wojny i tuż po większość Żydów uciekła z Bydgoszczy. Ci, którzy pozostali w niej, zostali poddani eksterminacji już 5 września 1939 roku. Aresztowanych mężczyzn w części rozstrzeliwano na miejscu. Innych przetrzymywano w koszarach przy ul. Artyleryjskiej i Warszawskiej. Skąd stopniowo wywożono w okoliczne lasy i zabijano. Pewną grupę, głównie kobiety i dzieci, wysiedlono w końcu października lub w listopadzie 1939 roku do Generalnego Gubernatorstwa. Do końca 1939 roku

Żydów w Bydgoszczy praktycznie już nie było. Pozostawiono pojedyncze osoby i rodziny, które zostały wysiedlone lub skierowane do obozów koncentracyjnych w 1940 i 1941 roku. Synagogę rozebrano, cmentarze uległy zniszczeniu. W połowie 1944 roku utworzono w Bydgoszczy Łęgnowie i Bydgoszczy Wschodzie podobozy obozu koncentracyjnego Stutthof. Osadzono w nich żydowskie więźniarki, pochodzące głównie z państw nadbałtyckich i Węgier. W pierwszym przebywało ich około 1000, w drugim 300.

Po wojnie pierwsi Żydzi pojawili się w Bydgoszczy już w styczniu 1945 roku. W kolejnych miesiącach zaczęli napływać nowi z różnych części Europy i Azji. W szczytowym okresie tzw. repatriacji z ZSRR, w lipcu 1946 roku znajdowało się w Bydgoszczy około 1000-1100 osób. W grudniu 1946 – 845, grudniu 1947 – 346, grudniu 1948 – 247, w 1951 – około 70, w 1960-69, w latach 70. i 80. pozostały jednostki. Do 1950 roku najważniejszą rolę odgrywał miejscowy oddział Centralnego Komitetu Żydów Polskich (CKŻP), który finansował działalność domu noclegowego (lipiec 1946), domu starców i inwalidów (lipiec 1946), biblioteki, przedszkola, pół-internatu, kuchni ludowej, świetlicy żydowskiej. Tę ostatnią z czasem zastąpił klub żydowski (luty 1947).

W środowisku działały także oddziały: Towarzystwa Ochrony Zdrowia Ludności Żydowskiej, Żydowskiego Towarzystwa Kultury (listopad 1949), Żydowskiego Funduszu Narodowego. Organizacje te uległy likwidacji między rokiem 1949 a 1950. W ich miejsce utworzono Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce (TSKŻ). Jego siedziba mieściła się w budynku byłego CKŻP przy dzisiejszej ul. Gdańskiej 64. TSKŻ w okresie stalinizmu, poza samopomocową, praktycznie nie prowadziło żadnej działalności. Aktywizacja nastąpiła po 1956 r. Jednak systematyczny odpływ członków sprawiał, że jego aktywność malała. Po tzw. wydarzeniach marcowych 1968 roku i nagonce antysemitycznej, większość członków wyjechała lub zerwała związki z organizacją. Oddział wykazywał szczątkową aktywność do przełomu lat 60. i 70. Oficjalnie przestał istnieć w latach 1971-1972.

CKŻP, a następnie TSKŻ, kierowali kolejno: Leon Lenkawicki, Marek Reiss, Mojżesz Lewi, Stanisław Balanowski, Karol Bergman, Henryk Markowicz. Od 1946 roku do najprawdopodobniej przełomu lat 40. i 50. działała miejscowa Kongregacja Wyznania Mojżeszowego. Przewodził jej Hersz Jabłko. W latach 40. i 50. działały także dwie żydowskie spółdzielnie pracy. W latach 40. w środowisku żydowskim funkcjonowały ugrupowania polityczne: Zjednoczenie Syjonistów Demokratów „Ichud”, „Haszomer Hacair”, Frakcja Żydowska Polskiej Partii Robotniczej.

e-mail: sztetl@wp.pl

Tomasz Kawski (ur. 1969 r., Włocławek), absolwent nauk społecznych (1995), historii (1996). Doktor nauk humanistycznych w zakresie historii (2001). Pracownik Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy. Współpracownik Muzeum Historii Żydów Polskich w Warszawie. Autor ponad 150 publikacji, w tym opracowań monograficznych, np.: „Kujawsko-dobrzyńscy Żydzi w latach 1918-1950”; „Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza i Pomorza w latach 1918-1942”; „Gminy żydowskie pogranicza Wielkopolski, Mazowsza, Małopolski i Śląska w latach 1918-1942”, „The First to be Destroyed. The Jewish Community of Kleczew and the Beginning of the Final Solution”. Wiceprezes oddziału bydgoskiego Polskiego Towarzystwa Historycznego. Członek Polskiego Towarzystwa Studiów Żydowskich w Krakowie.